

ПОЉОПРИВРЕДА У ОБЛАСТИМА ОСЛОБОЂЕНИМ 1912. И 1913. ГОДИНЕ ПРЕМА ПИСАЊУ ТЕЖАКА И ЗЕМЉОРАДНИЧКЕ ЗАДРУГЕ

Сажетак: У раду је аутор представио на који начин су листови *Тежак* и *Земљорадничка задруга* пратили мере на унапређивању пољопривреде, које су у областима ослобођеним 1912. и 1913. спроводили Министарство народне привреде, Српско пољопривредно друштво и Главни савез српских земљорадничких задруга. Такође, приказани су и текстови војника, чланова земљорадничких задруга и Српског пољопривредног друштва, у којима је описана пољопривреда Старе Србије и Македоније.

Кључне речи: Пољопривреда, Стара Србија, Македонија, балкански ратови, Министарство народне привреде, Српско пољопривредно друштво, Главни савез српских земљорадничких задруга

Увод

Са завршетком балканских ратова и прикључењем Старе Србије и Македоније, територија Краљевине Србије је двоструко увећана, чиме су српска влада и друштво, тек изашли из два рата, стављени пред низ изазова. Нове границе обухватиле су пространу област, коју је одликовала заостала привреда, недостатак саобраћајне мреже и још увек феудални односи у аграру. Питања и проблеми који су отворени одмах по ослобађању нових крајева у великој мери су се односили на пољопривреду, основну привредну грану, како у старим, тако и у новим државним границама. Стога је разумљива пажња са којом ће њихово решавање пратити два најзначајнија стручна листа из области пољопривреде у Краљевини Србији, *Тежак* и *Земљорадничка задруга*.

Тежак, орган Српског пољопривредног друштва, у време избијања Првог балканског рата имао је већ вишедеценијску традицију ширења најновијих знања о земљорадњи и сточарству међу српским сељаштвом. Покренут исте године када и Друштво за пољску привреду (касније Српско пољопривредно друштво) непрекидно је излазио четири и по деценије, све до јуна 1914, да би се његово штампање наставило 1919. и трајало до избијања Другог светског рата. Циљ Српског

¹ gogagaric@gmail.com

пољопривредног друштва и *Тежака*, унапређење пољопривреде у Србији путем стручних текстова, добило је своју потврду и у Закону о бесплатном штампању *Тежака* донетом 1890. године, након чега тираж овог стручног листа достиже 2.000 примерака. Уредници и динамика излагања су се мењали.² У време балканских ратова и уредништва Јована Марковића, *Тежак* достиже рекордан тираж од 5.000 примерака и излази два пута месечно. Током прве половине 1914, након што је уредник постао Душан М. Спасић, почиње да се штампа три пута месечно.³

У мисији унапређења српског села и пољопривреде, *Тежак* је следила *Земљорадничка задруга*, лист који је основао Савез српских земљорадничких задруга 1894. године у циљу пропагирања идеје удруживања пољопривредника као начина да се оствари економски и технолошки напредак, спречи осиромашење сељака и њихово потчињавање зеленашком и крупном капиталу. Непрекидно је излазила све до јуна 1914. године, а након завршетка Првог светског рата штампана је од 1920. до краја 1944. године.⁴ У време балканских ратова уредник је био Михаило Аврамовић, који је био и власник листа, док је одговорни уредник био Чедомир Петровић. Динамика излагања се мењала, а у периоду 1912–1914. *Задруга* је излазила два пута месечно. Током ратова, због одсуства појединих чланова уредништва и нередовних прилика, ова два листа су често излазила као двоброји и троброји, док је последњих шест бројева *Земљорадничке задруге* за 1912. изашло заједно.

Учешће чланова Српског пољопривредног друштва и земљорадничких задруга у балканским ратовима

Чланови редакција и управа Српског пољопривредног друштва и Главног савеза земљорадничких задруга, као и остали оновремени српски интелектуалци, делили су наду и полет са којим је цео народ ушао у ослобођење јужних српских области.⁵ Многи чланови земљорадничких задруга нашли су се у борбеним редовима, због чега је највећи део задруга престао са радом. Истовремено је већина службеника Главног савеза и Српског пољопривредног друштва била заузета војном обавезом.⁶

² Уредници у периоду до балканских ратова били су: Ђорђе Радић, Милан Спасић, Живко Шкорац, Коста Таушановић, Паја Т. Тодоровић, Милутин М. Савић, Вучко С. Богдановић, Светозар Љ. Гавриловић, Милутин М. Савић, Алекса Љ. Поповић, Мирко Миљковић, Душан М. Спасић, Благоје С. Тодоровић, Александар М. Секулић и Драгутин М. Јовановић.

³ Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 29, 57, 73.

⁴ У периоду до избијања Првог светског рата одговорни уредници *Земљорадничке задруге* су били: Станко Лапчевић, Милан Влајинац, Никола Станаревић, Лазар Тодоровић, Богдан Марковић и Чедомир Петровић.

⁵ О изузетном одзиву и брзо спроведеној мобилизацији вид.: В. Ratković, „Mobilizacija srpske i turske vojske za prvi balkanski rat, oktobra 1912“, *Vojno-istorijski glasnik* 36/1 (1985) 183–204.

⁶ Управа Главног савеза је упутила упутство о одлагању отплате за после демобилизације и о узајамном помагању задругара у пољопривредним радовима како би сва домаћинства имала

По склапању Букурешког мира, којим је завршен Други балкански рат, Управа Српског пољопривредног друштва је усвојила одлуку да се прикупе подаци о свим члановима палим у Балканским ратовима како би им се одала дужна пошта.⁷ Још у току фебруара 1913. године *Земљорадничка задруга* и *Тежак* започели су објављивање имена погинулих и у рату умрлих војника, чланова земљорадничких задруга и Српског пољопривредног друштва. Истовремено се у оквиру појединих земљорадничких задруга покрећу иницијативе за подизање споменика палим суграђанима.⁸ Према подацима којима је располагала управа Српског пољопривредног друштва, два члана Друштва изгубила су животе у борбама код Битоља и у Албанији, а један у борби са Бугарима на Великом Говедарнику.⁹ Знатно је већи број погинулих задругара. Према процени која је изнесена на скупштини земљорадничких задруга одржаној 17. новембра 1913. године, у рату је страдало око 3% њеног чланства.¹⁰ У оквиру рубрике „Задругари покојници“, редовне рубрике *Земљорадничке задруге*, објављена су имена њих 93, од којих је готово половина страдала од последица рањавања, колере и тифуса.¹¹

Описи присаједињених области

Следећи теме и начин на који су оне обрађене, текстове који се односе на ослобођене области можемо сврстати у две велике целине. С једне стране,

најпотребније намирнице. „Главни Савез и рат“, *Земљорадничка задруга* 18–24 (1912), 1124. Истовремено, због одласка председника Душана М. Спасића и потпредседника Алексе Љ. Поповића у рат, до фебруара 1913. дужност председника Српског пољопривредног друштва је обављао Аца Живановић, члан Управе. На војну дужност су се јесени 1912. јавили и секретар Миодраг Обреновић и економ Михаило Петрић, које је замењивао Душан Јовановић, чиновник Друштва. „Записник XXII Седнице Управног Одбора Српског Пољопривр. Друштва одржане 17. септембра 1912 год.“, *Тежак* 23–24 (1913), 785.

⁷ „Записник VII Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 18 септембра 1913. год.“, *Тежак* 23–24 (1913), 801.

⁸ На годишњем скупу Поповићке кредитне задруге усвојен је предлог Ненада Ђуричића да се одржи помен погинулим суграђанима и подигне им споменик „Брига о живима – брига о мртвима!“, *Земљорадничка задруга* 21 (1913), 644–645. Чланови Качуличке земљорадничке задруге одрекли се половине интереса на улоге сталне штедње у износу од 168,85 динара и образовали фонд из кога су намеравали да подигну споменик задругарима палим у балканским ратовима. „Живи задругари за изгинуле“, *Земљорадничка задруга* 7 (1914), 218. У Рушањској општини Врачарског среза 9. марта 1914. сакупљан је прилог за споменик погинулим у балканским ратовима, који је требало да се подигне код манастира Раковице. Сакупљено је 300 динара а Рушањска набављачка задруга је дала прилог од 30 динара. „За изгинуле задругаре“, *Земљорадничка задруга* 11 (1914), 367.

⁹ „Записник VIII Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 30 септембра 1913. године“, *Тежак* 23–24 (1913), 806; „Записник IV Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 18. фебруара 1914. године“, *Тежак* 10 (1914), 347.

¹⁰ „Скупштине земљорадничких задруга“, *Земљорадничка задруга* 22, 23, 24 (1913), 702.

¹¹ На крају рада је у прилогу дат списак палих задругара и чланова Српског пољопривредног друштва.

то су описи појединих крајева и пољопривредних култура специфичних за њих, а с друге, текстови који се односе на мере и акције Министарства народне привреде, Српског пољопривредног друштва и Савеза српских земљорадничких задруга у присаједињеним крајевима.

Описе појединих места и крајева, као и култура и радова у пољопривреди слали су, још у току ратних операција, војници, чланови Српског пољопривредног друштва и земљорадничких задруга, а након њих учитељи и чиновници са службом у новим крајевима. Тако Тежак доноси текст Станоја Мијатовића¹², учитеља и етнографа, о Косовској Митровици. По речима аутора, Косово Поље, иако је равно, није плодно. На њему преовлађује песковита или шљунковита прљуша, док хумусну црницу и кулисачу писац готово да није видео. Родне тењуше има мало око Ибра и Ситнице, али је помешана са каменом. По брдима је посна црвенка или шумњача и белуша, која може да роди само годину или две после крчења. Тамошњи земљорадници знали су добро за плодород и груписање усева. Гаји се ситан и жут кукуруз, који је добар јер се не квари и добро зри. Сејао се на сачму, па се у прашењу разређивао, али је и након тога био исувише густ. Највише се сејала пшеница, потом јечам и раж, који су се често сејали заједно. Жита су се редовно плевиле, а орало се ралицом. Чувена је и цењена била косовска пшеница, и јечам је био бољи него у старим границама. Иако је у околини Митровице било изузетних положаја за винограде, њих готово да није било. Шуме су биле искрчене, али су се, по оцени аутора, могле обновити за двадесет или тридесет година. Воћарство је такође било слабо развијено. Шљивици су били ретки, подизали су се без реда уз помоћ изданака, а калемова јабука и крушака је било само понегде у њивама. Ретко је ко знао да калеми и то само под кору на стари начин. На митровачки трг јабуке, крушке, грожђе и шљиве доношени су највише из Пећи. Посебно су се истицале јабуке душанке или како су их Турци звали шерсетлије које су слатке и издржљиве. Према предању, њих је цар Душан донео из Француске. У граду је по баштама било нешто кајсија и шљива, а највише су гајене руже. Повртарство је такође било слабо развијено, па се поврће доносило углавном из Скопља. Овце су биле добре, козе обичне, говеда кржљава, жуте боје и ситна, а краве су давале мало млека.¹³

Нешто другачији утисак о Косову је стекао Сретен Динић¹⁴, учитељ и

¹² Станоје М. Мијатовић (1868–1946), учитељ и етнолог. Рођен је у селу Коњуху у Расинском срезу. Завршио је Гимназију у Крушевцу, а 1900. Учитељску школу у Београду. Као учитељ, службовао је у селу Пољни пуних 30 година. Био је сарадник великог броја часописа и новина. Написао је више уџбеника за стручне и занатске школе, као и низ дела о обичајима српског народа који су штампани у оквиру Српског етнографског зборника, међу којима се истичу: *Обичаји српског народа из Левча и Темнића, Ресава, Белица, Српска народна јела и пића, Српска народна медицина*. Био је учесник балканских ратова и Првог светског рата. Одликован је орденом Св. Саве V и IV степена. Недавно су његове ратне дневнике под насловом *Из рата у рат* приредили Љиљана Рашић Јаневски и Миодраг Дроздовски.

¹³ С. Мијатовић, *Привредне прилике у околини Косаовске Митровице*, Тежак 16 (1913), 523–525.

¹⁴ Сретен Динић је рођен 1875. у Великом Шилеговцу код Крушевца. Умро је у Лесковцу 1949. године. Био је учитељ у Великом Шилеговцу, Бивољу, Кладушници и Лесковцу. Након балканских ратова постављен је за школског надзорника у Лесковачком и Власотиначком срезу. Учествовао је у балканским ратовима и Првом светском рату о којима је написао више

задругар из Великог Шиљеговца, касније школски надзорник у Лесковцу и члан управног одбора тамошње подружнице Пољопривредног друштва. Према његовом мишљењу највећи део Косова је оцедна равана, која би се уз мало труда могла претворити у рај.¹⁵ У следећем тексту је са нешто више суздржаности описао крај око Новог Пазара. Због сталног страха за личну и имовинску сигурност, наш народ је тамо живео у најскромнијим условима. Пољопривреда је била сведена на производњу најнужнијег иако су постојали добри природни услови за развој сточарства и воћарства. Упркос овако неповољним приликама у Рашкој области су добро успевале јабуке, које су доспевале на тргове у Скопљу и Митровици. Гајене су још и шљиве, а на Рогозни се сакупљало изузетно сено које је изношено на продају.¹⁶

У тексту „Привредне импресије у Новој Србији“, Освалд Репић¹⁷ описује стање у пољопривреди у свим ослобођеним областима. Према мишљењу аутора, привреда, земљорадња, сточарство, трговина, занати, наука и лепе вештине су у потпуном заостајању због турске управе. Господари земље су готово искључиво муслимани, аге и бегови, док су хришћани у потпуној зависности. Главни узрок привредном застоју била је обесправљеност читавих слојева народа, самовлашће, лична и имовинска несигурност, заосталост просвете. Предуслова за напредак привреде било је у свим крајевима које је аутор прошао у рату са Турцима и Бугарима. За развој говедарства биле су погодне области око Новог Пазара и Скопља, у којима планине нису посебно високе и обилују текућим водама. Нижи делови паланина били су у то време обрасли шумом, док су виши били суварска зона без лиснатог дрвећа, погодна за узгој оваца и коза. Пашњацима је био нарочито богат крај између Лима и Ибра. Пространих пашњака је било и на Косову, у Лабу, на јужним обронцима Копаоника, Шар-планини, у прешевској и кумановској области. Због малог

текстова међу којима се издвајају монографије *Бугарска зверства у Врањском округу 1–2* (Београд, 1921) и *Српска војска и бежанија кроз Албанију и на Крфу* (Лесковац, 1922). Између два светска рата бавио се просветним и културним радом у Лесковцу. Д. Трајковић, *Народни просветитељ и писац Сретен Динић и његово време (1875–1949)*, Лесковац 1973; А. Бакић, „Динић, Сретен Р“, *Српски биографски речник*, том 3, Нови Сад 2007, 292–293.

¹⁵ С. Динић, „Косово поље“, *Земљорадничка задруга* 5–6 (1913), 216.

¹⁶ С. Динић, „Нови Пазар и привредне прилике у Новопазарском Санџаку“, *Земљорадничка задруга* 7–8 (1913), 268–275.

¹⁷ Рођен је 1857. у селу Бучинја Вес у Корушкој. Завршио је 1899. Ветеринарску високу школу у Бечу, након чега је дошао у Србију. Радио је у државној служби пуних 38 година, и то као ветеринар ергеле Љубичево, окружни марвени лекар у Алексинцу, Пожаревцу, Великој Плани, Параћину, Смедеревској Паланци и Младеновцу. Учествовао је у балканским ратовима, а након Првог светског рата био је срески ветеринар у Смедереву и Кавадарцима и гранични ветеринар у Ћевђелији. По пензионисању је живео у Нишу, где је и умро 1938. године. Био је члан управе Удружења марвених лекара, уредник *Ветеринарског гласника* 1907. и 1911. и аутор књиге *Говедарство*, која је изашла 1907. у Београду. Један је од најплоднијих писаца ветеринара у Србији. Објавио је преко 60 чланака, од којих се њих више од 20 односи на проблематику сточарства у областима ослобођеним у балканским ратовима. Ј. Romano, „Istaknuti veterinar i Srbiji do Prvog svetskog rata“, *Veterinarski glasnik* 22/2 (1968) 130–133.

броја ливада владала је оскудица у сену. Вештачке производње сточне хране није било те је исхрана стоке била препуштена самој природи. Овчарство је било добро развијено. Овце су биле крупније и млечније од оних у старим границама Краљевине Србије. Ретко су обележавале од метиља и власца који су десетковали овце у старим крајевима. Најбоље су сјеничке овце, а највећи трг за овце био је у Куманову. Свиње су се слабо гајиле због религије Турака. Гајење бивола је било нарочито развијено у Приштинском и Кумановском округу, док је говедарство било најразвијеније око Новог Пазара, Митровице и на Овчем пољу. Гајиле су се две врсте говеда. Буша¹⁸ се гајила од Пријепоља до Качаника. Основне особине ове врсте су ситна грађа, 80–90 сантиметара висине, жута, жуто-сива и мрка боја, мали и напред савијени рогови, ситна глава, танак и оборен врат, дебела кожа, кратке и јаке ноге. Краве ове расе дају мало млека, али доброг. Ова говеда су издржљива те су се користила по најгорем тлу непоткована. Друга врста говеда живи у Прешевској и Кумановској котлини, на Овчем пољу и у области Брегалнице. Ова говеда су крупнија, 110–115 сантиметара висока, сиве боје, са снажно развијеним трупом и јаком коштаном грађом. Према оцени аутора говеда обе описане расе, које су се узгајале у присаједињеним областима, нису имале приплодну вредност и могле су проћи само на домаћем тржишту. Коња је било мало, и то арапско-турске расе, ситних и закржљалих. Замењивали су их углавном магарци. Нешто развијеније коњарство било је у околини Митровице и Вучитрна на Косово Пољу, око Куманова и Штипа. Земљорадња је свуда била на ниском ступњу. Њиве су се плитко орале и сејале више година истим усевам. Сразмерно брижљиво су се обрађивала само поља око Куманова, на Овчем Пољу, око Штипа, Кочана и Скопља. За превртање земље се користила примитивна ралица, мотика и будак. Велика пространства земље и даље су била необрађена. Шуме су у великој мери биле искрчене, нарочито у близини великих градова и на местима на којима је транспорт дрва био лак, због чега су поплаве, у време јесењих киша и када се топио снег, биле веома честе и наносиле су велику штету путевима и њивама.¹⁹

Тежак доноси и интересантан текст Драг. Ј. Спремића, економа и резервног официра, о производњи мака и опијума у Кавадарцима, биљној култури чији је узгој био готово непознат у старим границама Краљевине Србије. Гајење мака за производњу опијума почињало је од Скопља и његове околине, са обе стране Вардара, и захватало је простор све до Демир Капије. Центар ове културе је био Тиквеш. Сва зировита земља у Тиквешу засејавана је овом биљком, а сама околина Кавадараца годишње је производила 15.000 килограма чистог опијума. Након описа погодног земљишта, плодореда, времена и начина сејања, неге биљака и скидања опијума, аутор даје ондашње цене и указује на рентабилност гајења ове биљке. Тако је цена опијума изно-

¹⁸ Аутор користи назив *илурска раса*, име које је буши доделио Леополд Адамец, аустријски зоолог. L. Adametz, *Weitere Studien zur Monographie des illyrischen Rindes*, Berlin 1895.

¹⁹ О. Репић, „Привредне импресије у Новој Србији“, *Тежак* 18–19 (1913), 617–621.

сила 40–70 динара по килограму, а семена 50–60 динара за 100 килограма. Аутор процењује да се од приноса са једног хектара може зарадити око 1075 динара бруто и предлаже гајење ове биљке и у другим крајевима Србије.²⁰

Делатност Министарства народне привреде, Српског пољопривредног друштва и Главног савеза земљорадничких задруга у ослобођеним крајевима

Са посебном пажњом, *Тежак* и *Земљорадничка задруга* су пратили мере и активностима Министарства народне привреде, Српског пољопривредног друштва и Главног савеза српских земљорадничких задруга у ослобођеним областима. Основне правце у привредном развоју „Нове Србије“ изнео је министар народне привреде Велизар Јанковић у говору одржаном 25. марта 1914. приликом претресања буџета министарства у Народној скупштини. Текст говора је у целисти штампан месец дана касније, у посебном отиску уз дванаести број *Тежака* за текућу годину.²¹ Основу за све предвиђене активности представљао је буџет од 1.300.000 динара. Релативно мали удео средстава издвојених за нове крајеве у укупном буџету Министарства народне привреде, који је за 1914. годину износио 7.600.000 динара, био је последица става владе да је неопходно утврдити право стање пре него што се отпочне са великим инвестицијама. Како би се избегле грешке које је касније тешко исправити, министарство је образовало стручне комисије за сваку од важнијих грана привреде, које су обишле све припојене области.²² У време доношења буџета оне су већ завршиле свој рад и припремиле извештаје, на основу којих је влада требало да изради привредни програм за уређење нових области.²³ Прихватајући са свом озбиљношћу мисију

²⁰ Д. Спремић, „Гајење мака – офијума (у ново-ослобођеним крајевима)“, *Тежак* 16 (1913), 501–506.

²¹ „Говор министра народне привреде Д-ра Велизара Јанковића приликом претреса буџета Министарства народне привреде 25. марта 1914. године“, *Тежак* 12 (1914), 1–36.

²² Образовано је шест стручних комисија и то: 1. Комисија за трговину, радиноост и саобраћај (Миливоје Савић, инспектор Министарства народне привреде за занатство и индустрију, др Милан Тодоровић, секретар Министарства народне привреде за занатство и индустрију); 2. Комисија за ратарство (г. Кауманус, привредни саветник из Немачке, Радомир Нешић, управник Ратарске школе у Шапцу); 3. Комисија за сточарство (др Детвајлер, оцент и инспектор за сточарство у Мекленбуршкој провинцији, Алекс. Јовановић, управник Школе за сточарство и планинско газдовање); 4. Комисија за винодељство и воћарство (Веља Стојковић, вршилац дужности инспектора Министарства народне привреде, Божидар Ранковић, суплент Ратарске школе у Шапцу); 5. Комисија за шумарство (Бруно Шиндлер, надшумар у Пруској, др Петар Ђорђевић, инспектор Министарства народне привреде); 6. Комисија за рударство (Драг. Симоновић и Јулије Драшковиц, рударски инжењери Министарства народне привреде). *Народна привреда у присаједињеним областима: извештаји комисија Министарства народне привреде*, Београд 1914, VIII–IX.

²³ Све комисије, изузев оне за винодељство и воћарство, током јесени 1913. су обишле ослобођене крајеве. Њихов задатак је био да проуче затечено стање и на основу тога

у присаједињеним крајевима и сам министар је обишао ослобођену територију која је на њега оставила утисак привредно неразвијене области са српским становништвом које тек излази из феудалне потчињености. Према његовом мишљењу највећу вредност у овим областима представљала је изврсна земља, још увек неискоришћена, која ће у будућности пружати нове изворе прихода.

Као прве задатке, који би претходили значајнијим захватима у области пољопривреде, влада је пред себе ставила изградњу саобраћајне мреже и увођење јавне и правне безбедности. У том циљу Министарство грађевина је предвидело да прошири затечених 400 километара железнице изградњом четири нове пруге и то: Скопље–Битољ, Рашка–Митровица, Мердаре–Приштина–Призрен и Прилеп–Кавадарци–Штип. Коришћење железнице било је отежано услед оскудице колских путева. Изузетак су представљали путеви Велес–Прилеп–Битољ, Урошевац–Призрен, Скопље–Тетово–Гостивар и Велес–Штип–Кочане.²⁴ Са изградњом нових путева већ је отпочела војска о чему говори и поменути текст Сретена Динића о Новом Пазару. Према његовом сведочењу, комора која је наступала од Рашке ка Митровици, преполовила се због лошег пута преко Рогозне, па је при повратку изграђен нови пут долином Ибра.²⁵

У привредном законодавству нових крајева није било могуће примењивати све законе који су важили у старим границама, те су неки од њих прилагођавани локалним потребама или су доношене посебне уредбе, које су се у извесној мери надовезивале на до тада важеће турско право.²⁶

Посебно осетљиво питање је било решавање својинских односа у аграру.²⁷ Министарство народне привреде је као један од својих циљева ста-

предложе најпотребније мере за стварање повољнијих услова за привредни развој. Касније ће њихови извештаји бити заједно штампани под насловом *Народна привреда у присаједињеним областима: извештаји комисија Министарства народне привреде.*

²⁴ *Народна привреда у присаједињеним областима*, 6.

²⁵ С. Динић, *Нови Пазар*, 269.

²⁶ У току 1913. и 1914. године у ослобођеним областима је уведено у живот 79 закона и правилника Краљевине Србије. За област пољопривреде су посебно важни: *Закон о попису становништва и стоке*, *Закон о земљорадничким и занатским задругама*, *Закон о уништавању штетних животиња и биљака и заштићивању корисних животиња*, *Закон о уређењу државног сточарског завода*, *Закон о нижим школама за пољску привреду*, *Закон о чувању пољских имања*, *Закон о заштити од сточних зараза уопште и о мерама за угушивање тих зараза* и *Закон о заштити од говеђе куге и о угушивању те заразе*. Донето је и шеснаест посебних уредби које су важиле у присаједињеним областима. М. Јагодић, *Уређење ослобођених области Србије 1912–1914: правни оквир*, Београд 2010, 45–58, 62–110.

²⁷ У областима ослобођеним 1878. године, решавање аграрног питања је отворило низ проблема претећи да сељаштво доведе у још незавиднији положај. Доношењем Закона о уређењу аграрних одношаја 1880. и Закона о аграрном зајму 1882. установљена је обавеза сељака о откупу земље муслиманских поседника преузета Берлинским уговором. Исплата муслиманским поседницима је вршена из средстава обезбеђених аграрним зајмом, који је Србија закључила са иностранством, а посредством Касе аграрног зајма при Управи фондова. За осигурање државе као повериоца за дугове сељака стављена је интабулација на земље

вило, након већ оствареног војног и политичког, и економско ослобођење српског народа, које ће бити остварено путем обавезног откупа земље. У ту сврху је било планирано оснивање Централне откупне банке под контролом државе, која би исплатила сопственике земље, а којој би ослобођени земљорадници били дужници до исплате дугова.²⁸ Дугорочан циљ овакве политике министарства је било организовање малог пољопривредног поседа, који се релативно лако кредитира и, по речима Косте Стојановића, министра народне привреде у време Првог балканског рата и заговорника економске еманципације Србије у односу на Аустроугарску, представља најздравију основу за демократски развој, јер подстиче приватну и грађанску иницијативу без које нема материјалног и моралног напретка.²⁹

Непосредни предуслов решавања аграрног питања био је нови премер земље због чега су формиране посебне комисије за премер зиратне земље у присаједињеним крајевима. Према неким проценама премер је требало да траје пет до шест месеци, након чега би се приступило премеру старих области, првом након 1897. године.³⁰

Успостављање привредних власти у присаједињеним областима отпочело је установљавањем звања економа у сваком од новоформираних округа. Сваки округ је добио и по једног ветеринара и једног шумара, а све шуме у ослобођеним крајевима је надгледало укупно 140 чувара. Центар привредних власти био је у Скопљу у коме су се налазили пољопривредни, шумарски и трговински инспекторати, који су контролисали рад окружних привредних чиновника и целокупну привреду у ослобођеним областима.

Од поменутих 1.300.000 динара буџета за нове крајеве, 500.000 је било предвиђено за земљорадњу. Половина те суме је требало да се утроши на набавку плугова и других пољопривредних справа, семена, биљних и воћних садница. Нешто мања сума од 360.000 динара била је издвојена за развој сточарства и то пре свега за откуп приплодне стоке у старим крајевима. По-

за које је извршена исплата, а дужници из појединих села и општина постали су солидарни дужници према држави. Аграрни зајам дужници су били обавезни да врате у року од 15 до 25 година. Како су рате дуга биле у великом броју случајева исувише високе, најпре је укинута солидарност дужника, а 1907. су преостали дугови опроштени свим дужницима. Опширно о овом питању: С. Стојичић, *Аграрно питање у новоослобођеним крајевима Србије после српско-турских ратова: 1878–1907*, Лесковац 1987.

²⁸ Аграрно питање у областима ослобођеним у балканским ратовима решено је након Првог светског рата Видовданским уставом и Законом о уређењу аграрних односа у ранијим покрајинама Јужне Србије и Црне Горе донетом 1931. Претходним одредбама за примену аграрне реформе из 1919. разрешен је чифчијски однос на око 280.000 хектара земљишта и са 5.893 читлук сахибије. До 1929. држава је исплатила на име одштете бившим власницима чифчијских имања 80.641.666,66 динара. Више о томе: Б. Недељковић, *Историја баштинске својине у Новој Србији од краја 18. века до 1931*, Београд 1936; М. Петровић, „Аграрно-правни односи у новоослобођеним и присаједињеним јужним крајевима после престанка османске власти на Балкану 1912“, *Вардарски зборник* 5 (2006) 69–83.

²⁹ К. Стојановић, „Пољопривредни задаци у проширеној Србији“, *Тежак* 1 (1914), 1–6.

³⁰ *Аграрне комисије, Земљорадничка задруга* 2 (1914), 35.

четком 1914. је већ било послато 120 волова и крава Брегалничкој сточарској задрузи. У исто време наложено је окружним економима да израде спискове пољопривредника, манастира и општина који су спремни да приме на чување државне бикове, као и оних који имају услове за узгој свиња, којима би Министарство народне привреде бесплатно доделило примерке боље расе.³¹ Министарство је такође послало у нове крајеве 1.000 килограма семена луцерке и 100 килограма семена сточне репе, као и 9.000 садница шљива.³² У циљу поделе и продаје приплодних грла стоке у новим областима, Министарство народне привреде планирало је откуп стоке у старим границама, који је требало да се одржи 10, 11. и 12. јула 1914. и то у Неготину, Зајечару, Алексинцу, Ћуприји, Свилајнцу, Пожаревцу, Београду, Младеновцу, Ваљеву, Смедеревској Паланци, Крушевцу, Краљеву и Нишу. За откуп су предвиђена млада грла, мешанци домаће и сименталске или монтафонске расе.³³ С тим у вези уведена је забрана извоза говеда млађих од три године, као и повлашћене цене транспорта железницом приплодне стоке.³⁴

У сарадњи са министром војним, започет је рад на пошумљавању голети садњом 1.000.000 садница на голетима око Скопља, Велеса, Куманова, Призрена, Дојрана и Битоља, а током 1913. и почетком 1914. године је у новим крајевима отворено седам расадника и планирано је отварање још дванаест.³⁵

У циљу што ефикасније и брже примене развојних програма, Министарство народне привреде, Српско пољопривредно друштво и Главни савез земљорадничких задруга тесно сарађујући, вршили су усклађене активности, пре свега на плану формирања првих удружења пољопривредника, и њиховој сарадњи са привредним властима.

Како је у земљорадничким задругама влада видела једно од тада најједноставнијих решења за питање финансирања пољопривредне производње, заједничким снагама су формиране прва подружница Српског пољопривредног друштва и прва земљорадничка задруга у новим областима, обе са седиштем у Штипу. Пољопривредна подружница за Брегалнички округ је основана на ванредном збору грађана одржаном у Штипу 16. децембра 1913. године. За председника управног одбора је том приликом изабран Јован Викторовић, командант Брегалничке дивизијске области.³⁶ Већ у првим месецима наредне године основана је друга по реду пољопривредна под-

³¹ „За сточарство у ослобођеним областима“, *Тежак* 13 (1914), 439.

³² „За унапређење воћарства“, *Тежак* 9 (1914), 312; „За сточарство у новим областима“, *Тежак* 9 (1914), 313.

³³ „Куповина јунаца и јуница од народа“, *Тежак* 17–18 (1914), 578.

³⁴ „Забрана извоза младих говеди“, *Тежак* 2 (1914), 67; „Повластице за транспорт приплодне стоке“, *Тежак* 3 (1914), 104.

³⁵ „1.000.000 шумских садница“, *Тежак* 11 (1914), 376; *Говор министра народне привреде Д-ра Велизара Јанковића*, 35.

³⁶ „Подружинска управа у Штипу“, *Тежак* 3 (1914), 104–105.

ружница у присаједињеним областима и то за Косовски округ са седиштем у Приштини, на чијем се челу налазио окружни начелник Ваца Алексић.³⁷ Убрзо потом оснива се и подрижница у Новом Пазару, захваљујући окружном економу Милану Марковићу.³⁸

Паралелно са оснивањем подружница Српског пољопривредног друштва оснивају се и прве земљорадничке задруге, чланице Главног савеза српских земљорадничких задруга. Рад Савеза није у потпуности замро ни у време ратних дејстава, те је током 1912. и 1913. године, у старим границама основано 20 нових земљорадничких задруга и то 9 кредитних, 10 набављачких и једна житарска.³⁹

Прва задруга у новим областима основана је у Штипу фебруара 1914. са задатком вршења набавке запрежне стоке коју су сељаци изгубили у рату. На челу управног одбора се налазио протојереј Сима Буквић, а надзорног одбора Саватије Грбић, школски надзорник. У задругу је било учлањено 109 задругара из целог Брегалничког округа.⁴⁰ Наредног месеца у Дојрану је, захваљујући Јеремији Павловићу, учитељу из Шумадије, основана Рибарска кредитна задруга у коју су свој капитал уложила 22 члана. До почетка јуна она је бројала 66 чланова, док је старо Рибарско друштво укинуто, а његов капитал пренет у задругу. Поред ове две, као новоформиране задруге помињу се и Колашинска у Митровачком срезу Звечанског округа и Ватошка у Неготинском срезу Тиквешког округа.⁴¹

Оснивање пољопривредних удружења у ослобођеним областима пратила је активност централа на терену, која је у великој мери била усмерена на Скопље, као најзначајнији урбани и привредни центар ослобођених области. У њему је била планирана изградња магацина Српског пољопривредног друштва за пољопривредне справе и опрему. Увиђајући значај овог пројекта, скопска општина је изашла у сусрет Друштву бесплатно му уступивши 5.000 квадратних метара земљишта у самом граду, код нове пијаце.⁴² Одмах потом отпочела је израда грађевинског пројекта, а као будући магационер, ангажован је Владимир Јоксимовић, свршени ђак Школе за сточарство и планинско газдовање, са годишњом платом у износу од 900 динара.⁴³ Пошто није било могуће завршити изградњу магацина током 1914, уговорен је закуп локала и канцеларије на годину дана у износу од 100 динара месечно.⁴⁴

³⁷ „Нова – Косовска Пољоприв. Подружина“, *Тежак* 9 (1914), 313–314.

³⁸ „Пољопривредна подружина окр. Рашког у Новом Пазару“, *Тежак* 19 (1914), 611–612.

³⁹ „Скупштине земљорадничких задруга“, *Земљорадничка задруга* 22, 23, 24 (1913), 700.

⁴⁰ „Нове задруге“, *Земљорадничка задруга* 9 (1914), 296–297.

⁴¹ „Нове задруге“, *Земљорадничка задруга* 10 (1914), 331–333.

⁴² „Стовариште пољопривредних потреба у Скопљу“, *Тежак* 12 (1914), 407.

⁴³ „Записник XII Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 12. маја 1914. године“, *Тежак* 17–18 (1914), 586.

⁴⁴ „Записник XIV Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 10. јуна 1914. године“, *Тежак* 19 (1914), 614.

За јесен 1914. године Друштво је планирало одржавање велике пољопривредне изложбе у Скопљу.⁴⁵ У том циљу формиран је одбор у који су ушли Спира Ристић, председник скопске општине, Паја Тодоровић, пољопривредни инспектор, и окружни економ Милан Ђурић са помоћником Бором Милутиновићем.⁴⁶ Ради образовања месног одбора, у Скопље је отпутовала делегација Српског пољопривредног друштва коју су чинили Вића Радовановић, члан управног одбора, и Илија Кремић, секретар Друштва. На конференцији грађана и чиновника образован је месни одбор за припрему смотре који је ради ефикаснијег рада подељен на секције. Том приликом је одређено земљиште и зграде у којима је требало да се одржи смотра.⁴⁷

Током прве половине 1914. године, Скопље су посетили и Михајло Аврамовић и Јован Жујовић испред Главног савеза српских земљорадничких задруга. Том приликом одржан је још један састанак грађана коме су присуствовали скопски владика, председник општине и готово сви представници црква и школа у граду. Конференцију је сазвао пољопривредни инспектор Паја Тодоровић у циљу разговора о организовању годишњег задружног конгреса у Скопљу. Овој посети претходио је обилазак дела ослобођених територија. У току осамнаест дана делегација Савеза је посетила Кавадарце, Вајташ, Неготин, Ђевђелију, Дојран, Битољ, Охрид, Стругу, Прилеп, Велес, Штип, Кочане и места у околини ових вароши. У свим местима је добро примљена, а нарочито од стране тамошњих учитеља и чиновника, који су јој пружали помоћ на сваком кораку. У Кавадарцима, Вајташу, Дојрану и Штипу представници Савеза присуствовали су седницама тамошњих задруга, док је питање оснивања задруге покренуто на састанцима грађана у Велесу и Кочанима.⁴⁸

Ширење писмености и основних пољопривредних знања, у првом реду оних која су се односила на пољопривредне справе, плодоред и нове и боље сорте стоке, отпочело је на више фронтова. Најшира акција је вођена путем растурања пољопривредних календара које је штампало Српско пољопривредно друштво.⁴⁹ Министарство народне привреде је откупило 500 кома-

⁴⁵ Пољопривредне изложбе и конгреси субили почетком 20. века најпопуларнији вид привредне пропаганде и престављали су најизразитији вид активности Српског пољопривредног друштва. Ове активности се надовезују на Први ванредни састанак Друштва одржан 1880. и касније повремене скупове. Први конгрес је одржан 1903. у Ужицу уз традиционалну сточарску изложбу. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 69.

⁴⁶ „Записник XI Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 29. априла 1914. године“, *Тежак* 15–16 (1914), 542.

⁴⁷ „Записник XIV Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 10. јуна 1914. године“, *Тежак* 19 (1914), 614.

⁴⁸ *Земљорадничка задруга* 10 (1914), 327–329.

⁴⁹ *Календар српских пољопривредника* је био најпопуларније издање Српског пољопривредног друштва које је крајем 19. века достигло тираж од 10.000 примерака. он је садржавао здравствене поуке и поуке из вођења домаћинства, податке о панађурима и поштама, чланке из пољопривреде и шематизам Друштва. Касније се у њему објављује и библиографија издања Друштва. Срдановић-Бараћ, *Улога Српског пољопривредног друштва*, 43–44, 58.

да календара за 1913. које је бесплатно поделило земљорадницима у новим областима, док је 2.500 примерака у ослобођене крајеве послало само Друштво.⁵⁰ Следеће године Министарство је донело одлуку о откупу 1.700 комада пољопривредног календара, од којих је требало у сваком ослобођеном округу поделити по 100 комада пољопривредницима, а преосталих 500 примерака дати министру војном да их подели свим јединицама сталног кадра. Управни одбор Народне банке такође је откупио 1.200 календара да их раздели у новим областима.⁵¹ Само Друштво слало је примерке својих издања библиотекама у ослобођеним крајевима. Тако су по један примерак свих публикација Српског пољопривредног друштва добиле библиотеке Призренске богословије и Матице тетовске, а 25 комада календара за 1914. Коло српских сестара из Кавадараца.⁵² Паралелно са ширењем пољопривредних календара, вршена је практична обука са приказивањем пољопривредних справа у раду. Ради тога су сви окружни економисти добили по једну збирку најпотребнијих справа и оруђа.⁵³

Најчвршће основе привредном напретку ипак су се могле поставити само ширењем најновијих знања из пољопривреде у целом народу. Први кораци у организовању пољопривредне наставе учињени су оснивањем Ратарске школе у Битољу и Ратарско-плетарске школе у Мађарлуку код Скопља. Ове школе су установљене на државним имањима, а прве ученике, чије би школовање падало на терет државе, требало је да приме у јесен 1914. године.⁵⁴

Закључак

Ослобођењем јужних српских области Краљевини Србији је присаједињена пространа територија коју је карактерисала неразвијеност привреде, недостатак саобраћајне мреже, и феудални односи у пољопривреди. Питања и проблеми који су се јавили по ослобођењу нових крајева били су у великој мери везани за пољопривреду, основну грану привреде, како у старим и у новим државним границама.

У кратком периоду који је претходио избијању Великог рата, Министарство народне привреде организовало је стручне комисије које су обишле нове крајеве, утврдиле тренутно стање привреде и предложиле мере за што

⁵⁰ „Записник I Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 13. фебруара 1913. године у дому друштвеном“, *Тежак* 23–24 (1913), 789.

⁵¹ „Наш календар у народу“, *Тежак* 4 (1914), 137.

⁵² „Записник III Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 17. јануара 1914. године“, *Тежак* 9 (1914), 318; „Записник VI Седнице Управног Одбора Српског Пољопривредног Друштва одржане 8. марта 1914. године“, *Тежак* 11 (1914), 382–383.

⁵³ „Инструктивна предавања у новим окрузима“, *Тежак* 9 (1914), 312.

⁵⁴ „Нове школе“, *Тежак* 13 (1914), 440.

бржи развој свих привредних грана. Као предуслов за спровођење предвиђених мера влада је основала Привредни инспекторат са седиштем у Скопљу и установила положај државног *економа* у свим новим окрузима. Такође је отпочело слање нових раса говеда и свиња, садница шљива, семена луцерке и сточне репе, као и садница за пошумљавање. Основане су и прве пољопривредне средње школе у Битољу и Мађарлуку код Скопља. У исто време, организоване су подружнице Српског пољопривредног друштва у Штипу, Приштини и Новом Пазару, као и земљорадничке задруге у Штипу, Ибарском Колашину и Ватошу.

Закупљеност најважнијих чинилаца у српској пољопривреди проналажењем и увођењем мера које би донеле напредак свим присаједињеним областима главни је утисак који се стиче читањем текстова објављених након балканских ратова у *Тежаку* и *Земљорадничкој задрузи*. Ова закупљеност је у толикој мери била изражена да се из садржаја са почетка 1914. године, не може наслутити предстојећи догађаји и избијање Великог рата, који ће прекинути привредну инкорпорацију области ослобођених у балканским ратовима и донети потпуно нове политичке услове у којима ће се одвијати развој њихове пољопривреде.

Gordana J. Garić Petrović

AGRICULTURE IN THE PROVINCES LIBERATED IN 1912-1913. ACCORDING TO THE "TEZAK" AND THE "ZEMLJORADNICKA ZADRUGA"

Summary: The liberation and incorporation of southern regions rose as a challenge to the Serbian government and society, emerging from two wars. New boundaries encompassed a vast territory characterized by underdeveloped economy, feudal agriculture and lack of traffic network. Issues and problems that rose immediately after the liberation of new areas were largely related to agriculture, basic economic sector, both in the old and in the new state borders. It is therefore understandable why the *Težak* and the *Zemljoradnička Zadruga*, the two most prominent journals specialized in the field of agriculture, monitored with great attention actions of the Ministry of National Economy, Serbian Agricultural Society and Association of Serbian Agricultural Cooperatives in the liberated districts.

In the short period preceding the outbreak of Great War, the Ministry of National Economy established the Economic Inspectorate based in Skopje and the position of *state ekonom* in all new districts. It also has begun sending new breeds of cattle and pigs, seedlings of plums, alfalfa and fodder beet seeds as well as seedlings for forestation. The first agricultural high schools

were founded in Bitola and Mađarluk near Skopje. At the same time, sections of Serbian Agricultural Society were founded in Štip, Priština and Novi Pazar and agricultural cooperatives in Štip, Ibarski Kolašin and Vatoš.

Keywords: agriculture, Old Serbia, Macedonia, Ministry of National Economy, Serbian Agricultural Society, Association of Serbian Agricultural Cooperatives

Прилози

I Подружнице Српског пољопривредног друштва у ослобођеним областима

1. Подружница за Брегалнички округ са седиштем у Штипу.

Председник: Јован Викторовић, командант Брегалничке дивизијске области

Потпредседници: Љуб. Грковић, окружни начелник, и Бор. Милојковић, судија окружног суда

Секретар: Милан Ђурић, окружни економ

Благајник: Јордан Пуздерлијевић, трговац

Чланови управног одбора: Влад. Новаковић, окружни подшумар, Мих. Балабановић, трговац; Јордан Бабановић, учитељ и председник општине, Изет Беј, економ; Јаков Леви, трговац, Коста Таушановић, трговац, Ване Икономовић, трговац, Миша Гавриловић, трговац, Јеврем Јимовић, трговац, Тодор Грличковић, трговац.

Председник надзорног одбора: Сима Буквић, протојереј

Чланови надзорног одбора: Душан Николић, учитељ, А. Балабановић, трговац, А. Јимовић трговац, П. Карађозевић, трговац.

2. Подружница за Косовски округ са седиштем у Приштини

Председник: Васа Б. Алексић, окружни начелник

Потпредседник: Сава Стојковић, адвокат

Чланови управног одбора: Димитрије Марић, окружни физикус, Јорга Прљинчевић, трговац и пољопривредник, Стеван Бркић, трговац и пољопривредник, Ђорђе Локић, учитељ, Трајко Костић, књијар, Суди Ефендија Сулејмановић, рентијер, Исмаил Хаџи Апушевић, рентијер, Александар Рашковић, окружни економ, сви из Приштине; Спаса Костић, земљорадник из Грачанице, Ибраим Ефендија Кокољ, пољопривредник из Липљана, Мехмед Јенца, земљорадник из Седлара, Силвестар Матић, пољопривредник из Јањева, Бећир Бећировић, земљорадник из Лептанца, Мурат Авдиловић, земљорадник из Колића, прота Стојан Поповић, свештеник из Г. Битине, Спаса Стошић, земљорадник из Косине, Марко Синдиновић, пољопривредник из Урошевца, Крста Рајчић, земљорадник из Пасјане, Данило Јанковић, земљорадник из Извора, Бејтула Бег Хус. Пашић, земљорадник из Ѓњилана.

Надзорни одбор: Љуба Нешић, адвокат из Приштине, Сава Недељковић, трговац и члан Општинског суда из Приштине, Станко Димитријевић, свештеник и пољопривредник из Ливађа.

3. Поружница за Рашки округ са седиштем у Новом Пазару

Председник: Милан Марковић, окружни економ

Потпредседник: Риза бег Муратовић, рентијер

Благајник: Коста Кулагић, свештеник

Секретар: Стојан Лукић, окружни надзорник монополски

Чланови повереници по срезовима:

Дежевски: Јосиф Нићифоровић, земљорадник из Постоња, Тимотије Шарац, земљорадник из Штитара, Антоније Вучковић, учитељ из Пожеге

Сјенички: Ваца Кранајковић, трговац из Сјенице и Мехмед Јатовић, трговац из Сјенице

Штавички: Јеремија Поповић, учитељ из Суводола и Шериф Ефендија, земљорадник из Тутина

II Земљорадничке задруге у ослобођеним областима

1. Брегалничка кредитна задруга, Штипски срез, Брегалнички округ

Председник управног одбора: Сима Ј. Буквић, прота

Чланови управног одбора: Јордан Бабановић, учитељ и председник општине из Штипа, Коста Тушановић, земљорадник из Штипа, Марко М. Матејић, школски надзорник из Кочанског среза, Василије Цоневић, председник општине из Селског среза, Муарем Кадријовић, земљорадник из Радовишког среза

Председник надзорног одбора: Саватије Грбић, школски надзорник

Чланови надзорног одбора: Мехмед Ефенди, муфтија из Штипа, Доне Савовић, земљорадник из Штипа, Тодор Јовановић, земљорадник из Кочанског среза, Рашид Хамидовић, земљорадник из Селског среза, Агја Мустафовић, земљорадник из Радовишког среза

Секретар: Душан Д. Николић, учитељ основне школе у Штипу

Благајник: Мијаило Блабановић из Штипа

Чланство: 109 задругара

2. Колашинска земљорадничка задруга, Митровачки срез, Звечански округ

Председник управног одбора: Вуксан Н. Божовић, прота

Чланови управног одбора: Ратко Милосављевић, А. Божовић

Председник надзорног одбора: Арсеније Поповић, свештеник

Чланови надзорног одбора: Јован Вучинић, Влатко Костић, Марко Обрадовић, Огњан Божовић

Секретар: Мијат Божовић, учитељ

Чланство: 34 задругара

3. Ватошка земљорадничка задруга, Неготински срез, Тиквешки округ

Председник управног одбора: Крума Глигоровић

Чланови управног одбора: Петар Р. Дубровић, Захарије Анђелковић, Селиман Анђелковић, Пано Пашовић

Председник надзорног одбора: Пане Јеленовић

Чланови надзорног одбора: Ташо Димковић, Лазар Рађевић, Лазар Трајковић, Илија Р. Иловић

Секретар благајник: Тома Минчевић

Чланство: 18 задругара

III Чланови Српског пољопривредног друштва и земљорадничких задруга пали у балканским ратовима

1. Адамовић, Војислав, члан Јабланичке земљорадничко-набављачке задруге, оболео код Белограчика. Умро 2/15.8.1913.
2. Баћић, Негован, члан Вукошићке земљорадничке задруге, као болничар у рату са Турцима разболео се у Љешу. Умро током лечења у Београду.
3. Богосављевић, Живојин, члан Лочевачке земљорадничке задруге, умро у Тирани.
4. Васић, Милан, члан Ропчевачке земљорадничке задруге, умро 22.7/4.8.1913. од ране задобијене у рату са Бугарима.
5. Димитријевић, Станоје, члан Ракитовске земљорадничке задруге, умро од колере 30.7/12.8.1913. на Бесној кобили.
6. Достанић, Јован, члан Салаш-ноћајске земљорадничке задруге, погинуо 26.1./8.2.1913. на Брдици код Скадра.
7. Достанић, Никола из Д. Локошнице, члан Разгојнске земљорадничко-кредитне задруге, умро у Штипу 30.6/13.7.1913.
8. Драгићевић, Радован, члан Булатовачке земљорадничке задруге, погинуо 5/18.11. 1912 на брду Могили код Секирана.
9. Ђоковић, Ђорђе, члан Лозањске земљорадничке задруге, каплар 2. чете 2. батаљона 10. пука II позива, погинуо 23.6/6.7. 1913. у борби против Бугара на Власини.
10. Ђоковић, Милорад, члан Теочинске земљорадничке задруге, умро у болници на Власини.
11. Ђорђевић, Љубомир из Д. Рачника, члан Багрданске земљорадничке задруге, погинуо 18/31.7.1913.
12. Ђурђевић, Миладин, рачуноиспитач Главне контроле, резервни пешадијски потпоручник и редовни члан Српског пољопривредног друштва, погинуо од Арнаута на путу за Љеш.
13. Ђурђевић, Петар, члан Азањске земљорадничке задруге, умро 13/26.11.1912. у Кадикеју.

14. Живановић, Мијаило, члан Поточке земљорадничке задруге, погинуо на Криволаку 17/30.7.1913.
15. Живановић, Милан, умро јуна 1913. крај Вардара као обвезник 4. чете 4. батаљона 14. пешадијског пука II позива.
16. Живковић, Живан, члан Врбичке земљорадничке задруге, умро у Куманову 24.7/6.8.1913.
17. Живковић, Милан, члан Јабланичке земљорадничко-набављачке задруге у Бољевачком срезу, као болничар II позива 14. пешадијског пука Тимочке дивизије умро од колере јула 1913. у Велесу где је и сахрањен.
18. Ивковић, Павле, члан Ропчевачке земљорадничке задруге, погинуо од Бугара 9/22.7.1913.
19. Игрутиновић, Драгомир, члан Шилопајске земљорадничке задруге, умро 28.2/13.3.1913. у Куршумлији као обвезник III позива 10. пешадијског пука. Сахрањен у родном месту.
20. Илић, Лука, члан Мађелушке земљорадничке задруге, разболео се и умро као војни обвезник у Битољу, где је и сахрањен 6/19.2.1913.
21. Илић, Стеван, члан Трновачке земљорадничке задруге, умро на бојишту од болести 16/29.1.1913.
22. Јанковић, Велимир, члан треће Марковачке земљорадничко-кредитне задруге, погинуо под Једреном, пренесен и сахрањен у Марковцу 31.3/13.4. 1913.
23. Јанковић, Милутин, члан треће Марковачке земљорадничко-кредитне задруге, разболео се под Једреном и након тридесет дана умро код куће 24.3/6.4. 1913.
24. Јанковић, Танаско, члан Лазачке земљорадничке задруге, погинуо 8/21.7.1913. у боју на Трнову.
25. Јеремић, Михаило, члан Ропчевачке земљорадничке задруге, умро под Једреном 2/15.12.1912.
26. Јеремић, Станко, члан Жагубичке земљорадничке задруге умро у Кадикеју 2/15.12.1912.
27. Јовановић, Чедомир, члан Јовачке виноградарске задруге, умро у рату са Бугарима.
28. Јоксимовић, Спаса, члан Печанске земљорадничке задруге, погинуо у бици код Куманова 1912.
29. Ковачевић, Милош, члан Рожачке земљорадничке задруге, умро јула 1913. на путу од Сурдулице за Власину. Сахрањен на месту *На хановима*.
30. Костић, Тихомир, члан Мађелушке земљорадничке задруге, погинуо 23.6/6.7.1913. на Чупином брду.
31. Крпић, Миленко из Д. Вратара, члан Александровачке земљорадничке задруге, погинуо 9/22.10.1912. на положају Ђурђеви Ступови као војник II позива 12. пешадијског пука Цар Лазар. Сахрањен у родном месту 20.10/2.11.1912.

32. Крпић, Тома из Д. Вратара, члан Александровачке земљорадничке задруге, умро у призренској болници од тифуса 6/19.2.1913. Због заразне болести пренос није дозвољен.
33. Лазић, Цветко, члан Кисилевачке земљорадничке задруге, умро као војни обвезник у Кривој Паланци.
34. Лекић, Миладин, члан Крнулске земљорадничке задруге, умро од рана задобијених у бици код Битоља.
35. Лукић, Живота, учитељ у пензији, председник Милошевачке земљорадничке задруге, умро 28.10/10.11.1913. од колере по доласку из Скопља где је био у војној администрацији.
36. Манојловић, Радивоје, члан Стојничке земљорадничке задруге, умро у Кули од колере 28.7/10.8.1913.
37. Маринковић, Радоје, члан Јабланичке земљорадничко-набављачке задруге, погинуо код села Пепелишта у Македонији 17/30.6. 1913.
38. Марјановић, Станисав, члан Барске земљорадничке задруге, умро у Куманову као возач кола са воловима санитета II позива Дринске дивизије.
39. Марковић, Божо, члан Лочевачке земљорадничке задруге, умро у Куманову 28.6/11.7.1913.
40. Марковић, Најдан, члан Мађелушке земљорадничке задруге, као обвезник 4. чете 4. батаљона 14. пука II позива Тимочке дивизије, умро од колере у Скопљу 25.6/8.7.1913.
41. Матејић, Станислав, члан Великокрчмарске земљорадничко-кредитне задруге, погинуо у бици код Феризовића 12/25.10.1912.
42. Матић, Владимир, члан Ћупријске земљорадничке задруге, умро од колере на бојном пољу.
43. Мијаиловић, Добросав из В. Крушевице, члан Јасичке кредитно-земљорадничке задруге, умро од колере у рату са Бугарима.
44. Милановић, Милисав, члан Грабовачке набављачке задруге, погинуо 24.6/7.7.1913. на Малој чемерици.
45. Миленковић, Никола, редовни члан Српског пољопривредног друштва, погинуо у рату са Бугарима 9/22.7. 1913. на Великом Говедарнику.
46. Миленковић, Никола, члан Витаначке земљорадничке задруге, резервни потпоручник II позива, убијен од Бугара на предстражи 17/30.6. 1913, у борбама код Криволака. Сахрањен је 30.6/13.7. 1913.
47. Миленовић, Трифун, члан Жунске набављачке задруге, погинуо на Мердарима 6/19.10.1912.
48. Милинковић, Милутин, члан Вреочке земљорадничке задруге, погинуо у рату.
49. Миловановић, Милија, члан Рипањске земљорадничке задруге, погинуо на Чупином брду 21.6/4.7.1913.
50. Милојевић, Драгомир, члан Десимиоровачке кредитно-земљорадничке задруге, погинуо на Дренику 19.6/2.7. 1913. Пренесен је у родно место где је сахрањен 27.7/9.8.1913.

51. Милорадовић, Радојко, члан Рушањске кредитно-земљорадничке задруге, погинуо 17/30.7.1913. у Новом Селцету под Видином.
52. Милошевић, Милосав, из Д. Штипља, члан Врановачке земљорадничке задруге, погинуо 6/19.10.1912.
53. Милошевић, Никола, из Д. Штипља, члан Врановачке земљорадничке задруге, погинуо 6/19.10.1912.
54. Минић, Мијалко, члан Трнавске земљорадничке задруге, као обвезник 1. чете 1. батаљона 10. пешадијског пука погинуо је у Албанији код места Жоја 4/17.12.1912.
55. Митић, Милорад, члан Багрданске земљорадничке задруге, погинуо 24.6/7.7.1913.
56. Младеновић, Владимир, члан Поточке земљорадничке задруге, умро од колере у Зајечару као војни обвезник.
57. Николић, Велимир, члан Совљачке земљорадничке задруге, погинуо на Брдици у опсади Скадра, 4/17.12.1912 као каплар II позива 5. пука.
58. Николић, Љубомир, члан Крнулске земљорадничке задруге, утопио се у мору приликом напада хамидије.
59. Николић, Спасоје, члан друге Бањске земљорадничке задруге у Таковском срезу, погинуо 18.6/1.7.1913 на Дренку.
60. Обрадовић, Лука, члан Праћинске земљорадничке задруге, нестao у рату са Бугарима.
61. Павловић, Ђорђе, члан Парменовачке земљорадничке задруге умро 18/31.3.1913. у митровачкој болници.
62. Павловић, Илија, члан Боговинске земљорадничке задруге, погинуо 17/30.6.1913.
63. Павловић, Миленко, члан Бершићке земљорадничке задруге, рањен 24.6/7.7.1913. Умро након два дана у Сурдилици.
64. Павловић, Миливоје, члан Радовањске земљорадничке задруге, погинуо 6/19.6.1913 на Говедарнику.
65. Пантић, Милија из Срња, члан Јасичке кредитно- земљорадничке задруге, умро од колере у рату са Бугарима.
66. Пантић, Милош, члан Азањске земљорадничке задруге, погинуо у рату 10/23.10.1912.
67. Пауновић, Сава, члан Добрњске земљорадничке задруге, погинуо на Ретким букавама 27.6/10.7.1913.
68. Перишић, Миливоје, члан Мађелушке земљорадничке задруге, погинуо 26.6/9.7.1913. на Чупином брду.
69. Петковић, Миливоје, члан Рипањске земљорадничке задруге, погинуо код Куманова 10/23.10.1912.
70. Петрашиновић, Вучић из Братића, члан Дреначке земљорадничке задруге, умро у војној болници у Скопљу 14/27.7.1912.
71. Петровић, Велисав, члан Совљачке земљорадничке задруге, умро у Ђаковици 21.11/4.12.1912. као возач са својим колима и воловима муниционе колоне I позива.

72. Петровић, Владимир, члан Лаповске земљорадничке задруге, умро у рату 1/14.11.1912.
73. Поповић, Драгутин, члан Бунарске земљорадничке задруге, погинуо у борби код Криволака 17/30.6.1913.
74. Поповић, Душан, редовни члан Српског пољопривредног друштва, погинуо у бици код Битоља.
75. Поповић, Момир, члан Степањске земљорадничке задруге, погинуо код Битоља.
76. Протић, Богдан, члан Совљачке земљорадничке задруге, умро од тифуса у Скопљу 1/14.2.1913. као коморџија при Штабу 5. пука II позива.
77. Радовић, Ђунисије из Речца, члан управног одбора Годовичке земљорадничке задруге, умро од тифуса у Ђаковици. Био је возач са својим колима и воловима при Артиљеријском муниционом одељењу Дринске дивизије II позива.
78. Радојковић, Милутин, члан Јабланичке земљорадничке задруге, умро од ране у Београду. Сахрањен 13/26.7.1913. у родном месту.
79. Ристић, Раја, члан Јабланичке земљорадничке задруге, погинуо у борби против Бугара.
80. Ружић, Богосав, члан Рушањске кредитно-земљорадничке задруге, погинуо 17/30.7.1913. у Новом Селцету под Видином.
81. Симић, Владимир, члан Шутачке земљорадничке задруге, умро 28.12.1912./10.1.1913. у Војној болници у Крагујевцу као војни обвезник првог позива.
82. Симић, Живојн, члан Шантавачке земљорадничке задруге, умро од тифуса 25.2/10.3.1913. у Кавадарцима.
83. Синђелић, Миленко, члан Ропчевачке земљорадничке задруге, погинуо од Бугара 7/20.7.1913.
84. Станимировић, Марко, члан Грочанске земљорадничке задруге, погинуо на Ретким буквама.
85. Станојевић, Ђорђе, члан Печанске земљорадничке задруге, погинуо 21.6/4.7.1913.
86. Стевановић, Душан, председник Бунарске земљорадничке задруге, погинуо у борби код Криволака 17/30.6.1913. као обвезник 2. батаљона 15. пука Тимочке дивизије II позива.
87. Стојадиновић, Љуба из Ржанице, члан Дреначке земљорадничке задруге, умро од колере у Кривој Паланци.
88. Стојановић, Милисав, члан Рајачке земљорадничке задруге, погинуо код Куманова 11/24.10.1912.
89. Токић, Светозар, председник и оснивач друге Грабовичке земљорадничко-кредитне задруге, резервни пешадијски потпоручник 3. чете 4. батаљона II позива, умро од тифуса 9/22.2.1913. у Љешу.
90. Томић, Петар из Г. Рачника, члан Врановачке земљорадничке задруге, умро у рату 30.6/13.7.1913.

91. Тривуновић, Светислав, члан Поточке земљорадничке задруге, нестало у боју на Криволаку.
92. Филиповић, Божидар, члан Брезанске земљорадничке задруге, погинуо 4/17.11.1912 на Љуми.
93. Цветковић, Живко, члан Булатовачке земљорадничке задруге, погинуо на Облаковом вису 3/16.11.1912.
94. Цветковић, Милан из Д. Локошнице, члан Разгојнске земљорадничко-кредитне задруге, умро на бојишту у Криволаку 28.6/11.7.1913.
95. Цветковић, Милија из Д. Локошнице, члан Разгојнске земљорадничко-кредитне задруге, погинуо код Битоља 3/16.11.1912.
96. Целатовић, Љубомир, члан Ћупријске земљорадничке задруге, умро од колере на бојном пољу 5/18.7.1913.